

ПРО ВПЛИВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Нехайчук Ю.С., к.е.н., доцент, ТНУ ім. В.І. Вернадського

В статті розкривається сутність тіньової економіки країни та її вплив на економічний розвиток. Проводиться власний аналіз існуючої системи оподаткування та роль тіньового сектору у цьому механізмі. Робляться відповідні висновки щодо можливості зниження питомої ваги «тіні» в загальній економічній системі.

Ключові слова: тіньова економіка, тіньовий сектор, система оподаткування, податки, доходи, видатки, ухилення від оподаткування.

ВСТУП

Поширення в Україні тіньової економіки являє собою значну перешкоду забезпеченню сталого розвитку економіки. Функціонування тіньової економіки призводить до суттєвого скорочення в структурі доходів бюджету частки податкових надходжень, що поставило під загрозу виконання важливих державних програм. Саме тому, найперспективніший напрям розширення доходів — це залучення тіньових оборотів до сфери легального бізнесу.

Серед вчених, які займалися вивченням тіньової економіки, слід відзначити Е. Фейга, Г. Гроссмана, Р. Гутманна, Б. Румера, Л. Ронсека, Е. Сатерленда, К. Харта, С. Головніна, В. Исправнікова, Т. Корягіну, Ю. Козлова, О. Крилова, В. Лазовського, Л. Нікіфорова, О. Осипенка, А. Шохіна та ін. Вагомий внесок в осмислення питань формування і розвитку тіньової економіки в Україні зробили такі вітчизняні вчені, як А. Базилук, О. Барановський, В. Бородюк, З. Варналій, В. Волик, Я. Жаліло, С. Коваленко, В. Мандибура, О. Пасхавер, Ю. Прилипко, Т. Приходько, А. Ревенко, О. Турчинов тощо.

Ім належать розробки таких важливих аспектів цієї складної проблеми, як визначення причин та масштабів поширення тіньової економіки, закономірностей її розвитку та форм прояву, характеристика сутності та структуризації видів зловживань, можливостей їх здійснення в умовах чинної нормативно-правової бази та ін.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Між тим форми і види тіньової економіки, наслідки її дії та схеми реалізації постійно змінюються, пристосовуючись до нових умов діючого законодавства. А тому актуальним залишається вивчення питання технології здійснення відповідних тіньових операцій, виявлення нагальних прогалин і недоліків у діючій правовій системі, що призводить до вчинення протиправних дій. Отже, метою статті є розкриття впливу тіньової економіки на соціально-економічний розвиток.

РЕЗУЛЬТАТИ

Тіньова економіка функціонує поряд з легальною економікою. Певний її рівень притаманний кожній країні у світі (10-15% від ВВП).

Водночас, в африканських країнах цей показник становить 30%, у Чехії — 18%, у Росії — 40%, в Україні — 50% [1, с. 14]. З різних джерел у 1992 р. вона становила 80% українського ВВП [2, с. 101]. За розрахунками Ю. Прилипко рівень тіньового сектору до офіційного ВВП збільшився від 21,5% у 1991 р., до приблизно 68,7% у 1997 р., а в 2001 р. він становив 44% [3, с. 17], хоча окремі вітчизняні дослідники вважають, що в Україні тіньова економіка на рівня 60% ВВП [5, 6, 7].

Збільшення рівня тіньової економіки до 40-50% ВВП є критичним. На цьому рівні вплив тіньових факторів на господарське життя стає відчутним у всіх сферах суспільства, а саме, призводить до:

- 1) скорочення податкових надходжень до бюджету;
- 2) погіршення умов існування соціального сектора країни;
- 3) «втечі» капіталу за кордон;
- 4) скорочення обсягів офіційного виробництва;
- 5) вивільнення працівників;
- 6) підриву довіри інвесторів як зовнішніх, так і внутрішніх і т. ін.

За ознаками тіньової діяльності найбільш характерним її проявом є ухилення від оподаткування. Зосередимо увагу саме на цьому напрямі.

За ступенем можливості ухилення від оподаткування в Україні податки можна класифікувати за певними категоріями (табл. 1).

До першої категорії можна віднести податки, які створюють для платника цілком пасивне становище, оскільки через визначеність виміру бази оподаткування і розміру ставки роль платника зводиться лише до сплати податку. До таких податків належать курортний збір, збір з власників авто-транспортного, ринковий збір та деякі інші податки та збори. Порушення при сплаті цих податків можливі лише за умови домовленості.

Другу категорію податків складають: податок на нерухоме майно, податок на промисел, плата за землю, податок на різні види ресурсів (водні, лісові), які існують у багатьох країнах. Особливістю їх нарахування є більш широкі можливості платника у визначенні первісної оцінки майна або іншого

об'єкта оподаткування. Платник може оскаржити встановлену податкову базу.

До третьої категорії можна віднести: прибутковий податок на дивіденди, фіксований та єдиний податок. Своєрідність цих податків щодо можливості зловживань полягає в тому, що інформація, необхідна для нарахування податків, надходить до податкових органів від одного з учасників господарського обороту, а не від самого платника. Зменшення податкових зобов'язань за цією категорією (крім законних) можливе лише завдяки корупції податкових чиновників або осіб, які мають відповідну інформацію.

До четвертої категорії належать податки, для вираховування яких сам платник подає потрібну інформацію у вигляді декларацій про доходи, звіту, балансу тощо. За деякими із цих податків платник не тільки дає інформацію про дохід, але й самостійно визначає базу оподаткування, суму податку. Для платників цих податків спокуса і можливість ухилення максимальні: тут трапляються майже всі види легальних і нелегальних зловживань. Прикладом такого податку може бути комунальний податок та податок на прибуток.

П'яту категорію складають прибуткові податки, які стягуються із заробітної плати робітників і службовців. Для платників цих податків можливість ухилення, приховування та інших способів заниження податкових зобов'язань зводиться до мінімуму, оскільки дохід оподатковується джерелом. Ухилення ж від податків можливе лише з боку підприємця або роботодавця, який не відображає у звітності реальну суму одержуваних доходів працівників з метою мінімізації відрахувань у пенсійний фонд, фонд соціального страхування, фонд зайнятості тощо.

Шосту категорію складають непрямі податки, зокрема ПДВ, акцизний збір та мито. Можливість ухилення від цих податків для споживачів і виробників оподатковуваних товарів та послуг різна. Єдиний спосіб ухилення від сплати непрямих податків для споживачів — це припинення або зменшення споживання оподатковуваних товарів, що суперечить природним інтересам людини у намаганні розширити споживання. А відтак споживачі сплачують ці податки у повному обсязі.

Таблиця 1

Класифікація податків з урахування можливостей уникнення оподаткування *

Категорія податків	Найменування податку	Принцип розрахунку	Хто розраховує податок	Роль платника у сплаті
1	Курортний збір, Збір з власників автотранспорту, ринковий збір	Чітко визначений розмір податку залежно від бази оподаткування	Платник; ставка визначена чіткою інструкцією	Пасивна (не може впливати на розмір податку)
2	Податок на нерухоме майно	Залежно від вартості майна, який визначає ріелтер	Ріелтер	Пасивно-активна (може помірно впливати на розмір податку)
	Податок на промисел	Залежно від виданої квоти на промисел	Місцева влада	
	Плата за землю	Залежно від вартості та цінності земельної ділянки	Оцінювач	
	Податок на різні види ресурсів (водні, лісові)	Залежно від обсягів використання ресурсів	Місцева влада; ставка визначена чіткою інструкцією	
3	Єдиний податок, прибутковий податок на дивіденди, фіксований податок	Залежно від сфери діяльності та загального обороту	Місцева влада; ставка визначена чіткою інструкцією	Активна (може впливати на розмір податку)
4	Комунальний податок	Залежно від кількості працівників підприємства та визначеного розміру податку (1,7 грн за одного робітника в місяць)	Платник; ставка визначена чіткою інструкцією	Пасивна (не може впливати на розмір податку)
	Податок на прибуток	Залежно від отриманого прибутку від господарської діяльності	Платник; ставка визначена законодавчими актами	Активна (може впливати на розмір податку)
5	Соціальні збори, Прибутковий податок з громадян	Залежно від отриманої заробітної плати	Платник; ставка визначена законодавчими актами	Активна (може впливати на розмір податку)
6	ПДВ	Залежно від виробленої додаткової вартості	Платник; ставка визначена законодавчими актами	Активна (може впливати на розмір податку)
	Акцизний збір	Залежно від кількості реалізованого підакцизного товару	Платник; ставка визначена законодавчими актами. Сума яку потрібно заплатити залежить від виду підакцизного товару	
	Мито	Залежно від кількості ввезеного на територію України товару	Платник; ставка визначена законодавчими актами. Сума яку потрібно заплатити залежить від суми, яка вказана в митній декларації	

* Складено автором

Підприємці навпаки частково (а іноді й цілком) ухиляються від податкових зобов'язань, використовуючи незаконні методи: приховують свої доходи, перебільшують витрати, фабрикують податкові знижки і підкуповують податкових чиновників, одержуючи навіть незаконне відшкодування ПДВ.

Отже, класифікація податків за категоріями можливостей уникнення оподаткування показує, що відношення контрольних органів до сплати різних податків має бути специфічним.

Особливої уваги заслуговують податки четвертої категорії, а також п'ятої та шостої стосовно підприємців. Що стосується податків першої, другої та третьої категорії, то тут має бути посилений внутрішній відомчий контроль за правильністю нарахування податків, об'єктивністю визначення податковими чиновниками фактичних розмірів оподаткування.

Можливість уникнення сплати податків, віднесених до категорій 4–6 забезпечується відповідною технологією стягнення цих податків, передбаченому в ній порядку визначення бази оподаткування, що дозволяють з певною мірою довільно формувати як доходи, так і витрати. За рахунок цього виникає цілком легальна можливість формування такої податкової бази, яка відповідає уявленням того чи іншого платника про розміри оподаткування.

Можливість ухилення виникає у зв'язку з наявністю у фіскальному законодавстві легальних дозволів. З юридичної точки зору таке ухилення від податків не є протиправним діянням. Зважаючи на це, існує безліч легальних методів ухилення від податків, причому як на рівні національної економіки, так і у міжнародному масштабі.

В Україні існує багато схем, які дозволяють в межах діючого законодавства ухилятися від сплати податків:

- заниженням бази оподаткування через спотворення елементів витрат;
- виведенням коштів з-під бази оподаткування;
- фіктивним вивезенням товару за кордон з метою збільшення податкового кредиту з ПДВ;
- використанням фіктивних акцизних марок для несплати акцизного збору.

Крім того, для уникнення оподаткування застосовують принцип відкладення податків та арбітраж.

Найпоширеніший спосіб ухилення від податків — створення холдингових компаній. Холдинг-компанія — це компанія, яка безпосередньо не здійснює підприємницьку діяльність, а є об'єднанням картельного типу, заснованим на спільному володінні групою осіб акціями різних підприємств. Формально це акціонерні товариства, однак вони можуть мати єдину і причому неподільну акцію, що надає їх власникам, які замасковані ширмою анонімності, можливість широкої спекуляції та інших неоподатковуваних операцій.

Близьким до ухилення є «оскарження податків», тобто спроби платника податків домогтися такої інтерпретації законів, за якої податкові платежі зменшуються порівняно із сумою, нарахованою до оскарження.

Способи ухилення від податків безперервно вдосконалюються, пристосовуються до умов економічного життя, які постійно змінюються.

Платники податків широко використовують також можливості фінансово-кредитної системи. Результатами аналізу практики надання кредитів під заставу майна, продукції, нерухомості або майнових прав, переведення боргу і поступки права боргових вимог доведено, що проведення таких операцій дає можливість підприємствам — боржникам бюджету — на цілком законних підставах тривалий час не платити податки і при цьому вести практично повноцінну фінансово-господарську діяльність.

Крім легальних способів уникнення оподаткування, існують нелегальні. Основними способами такого ухилення від сплати податків, незалежно від їх видів, є: приховування об'єктів оподаткування (ведення фінансово-господарської діяльності без обов'язкової реєстрації тощо); нелегальне виробництво товарів (послуг); неврахована виплата зарплати; незаконне отримання і використання податкових пільг (здійснення основного виду діяльності під видом пільгового, зарахування до штату непрацюючих пенсіонерів-інвалідів тощо); приховування реальних обсягів прибутку і доходів (штучне завищення собівартості продукції), а саме: фальсифікації цін; використання зарубіжних підприємств і рахунків; використання кредитних і страхових схем; фальсифікація змісту затратних статей; фальсифікація виробничих затрат; використання тіньових фінансових посередників; приховування доходів (для фізичних осіб); приховування чи фальсифікація звітної документації та інформації про економічну діяльність; ухилення від сплати та заниження ПДВ (неперерахування ПДВ за взаєморозрахунками і бартером тощо); штучне банкрутство і штучна неплатоспроможність; ухилення від сплати акцизів; підкуп державних посадових осіб і т. ін.

Існування тіньової економіки ставить підприємства у нерівні умови. А тому фірми, що працюють у легальному середовищі, теж змушені приховувати доходи для протистояння конкуренції з боку «тіньовиків». А тому тіньова економіка — це також несплачені податки, причина бюджетного дефіциту і постійне джерело інфляції. Існування тіньової економіки таким чином загострює проблему наповнення бюджету, адже більша половина підприємств не сплачує податки через свою збитковість. За браком коштів на їх рахунках утворюються борги.

Нарощування боргів також знижує конкурентоспроможність легального виробництва і підтримує на вищому рівні конкурентоспроможність тіньової діяльності.

На цьому фоні постійно відчувається дефіцит фінансових ресурсів. Їх катастрофічно не вистачає навіть в умовах зростання обсягів легального виробництва. Адже тіньова економіка у таких масштабах провокує зростання збитковості, в результаті чого неминуче зменшуються доходи переважної більшості населення, посилюється його розшарування, зменшується сукупний платоспроможний попит, внаслідок чого втрачається мотивація нарощування виробництва.

Між тим, за певною межею дефіцитності коштів подальше здійснення легальної діяльності стає неможливим. За цих умов існує два варіанти розвитку подій: або закриття справи, або легалізація частини тіньових доходів для подальшого продовження бізнесу як джерела отримання тіньових доходів хоча і в менших розмірах. У цьому випадку конкурентоспроможність тіньової діяльності буде поступово зменшуватися і згодом може зрівнятися з легальною. Тобто за таких обставин буде однаково невигідно працювати як у легальному, так і в тіньовому секторам. Без упровадження відповідних заходів щодо удосконалення моделі регулювання економікою така ситуація може призвести до паралічу економічної системи, спричинити масову «втечу» капіталу і робочої сили за кордон.

Таким чином, тіньова економіка, яка досягла в Україні критичних розмірів, значно звужує ресурсний потенціал відтворення і становить загрозу національній безпеці. Слід враховувати і глобальні аспекти тінізації. Процеси глобалізації виводять тінізацію української економіки за суто національні рамки.

Якщо в моделі управління економікою не відбудуться зміни, що будуть мотивувати нову поведінку (прагнення до ресурсозбереження, підвищення прибутковості), то посилення репресивно-каральних заходів, найімовірніше, призведе до чергового сплеску цін, що стане джерелом розширення тіньових підприємницьких доходів, що водночас зумовить ще більше посилення соціальної кризи, вразливості незабезпечених верств населення. Саме на цьому фоні будуть загострюватися й інші прояви негативного впливу тіньової діяльності.

Охарактеризовані тільки основні прояви тіньової економіки вказують на негативність цього явища як для економіки окремої країни, так і інших країн. Водночас, зважаючи на певні обставини виникнення вона може і позитивно впливати на окремі процеси. Так, приховування дозволеної законом господарської діяльності від державного контролю, незважаючи на скорочення податкових надходжень, збільшує величину ВВП. Це відбувається, як правило, в умовах необґрунтованої жорсткості державного регулювання, консервативності і неефективності офіційних інститутів. Отримані тіньові доходи суб'єкти підприємництва використовують для придбання товарів і послуг, створених легально. За рахунок цього частина тіньових доходів потрапляє в легальний обіг, збільшуючи фінансування легального виробництва і величину створеного ВВП.

Приховування економічної діяльності, як правило, обмежує можливості залучення інвестиційних ресурсів, особливо іноземних. Проте можлива і протилежна ситуація. В Росії, наприклад, на думку деяких дослідників, економічний спад у легальному секторі зумовлений підйомом у секторі тіньової діяльності. Причому він забезпечується, як вважає Л. Косалс [4, с.77], шляхом приховування джерела походження інвестицій. Приховування справжніх інвесторів у цьому випадку є своєрідним методом страхування інвестиційних ризиків. Тобто для економічного розвитку в цілому це може мати і позитивні результати оскільки незважаючи на злочинне походження коштів, прискорюється процес концентрації капіталу і не зменшується інвестиційний процес.

В Україні тіньова економіка теж стимулює інвестиційний процес в окремих галузях. Це, перш за все, харчова промисловість, продукцію якої в останні роки дедалі більше охоче купує населення, частково використовуючи для цього і тіньові доходи. Динамічно в Україні розвивається також ринок освітніх послуг, ринок житла, ринок платної медицини, телекомунікацій. Причому попит на відповідні продукти і послуги в умовах низького рівня легальних доходів населення не тільки задовольняється, а й постійно зростає. Так, унаслідок підвищення попиту значно зросли ціни, при цьому як на первинному, так і на вторинному ринку житла. Зростають і тарифи за користування телекомунікаційними засобами. Але навіть це не зменшує попиту на них. Отже, це свідчить про те, що важливим інвестиційним джерелом розвитку цих сфер виступає тіньова економіка.

Однак, тіньова економіка — це безперспективний шлях до стратегічного розвитку. Якщо за рахунок неї частково можна вирішити деякі проблеми — активізувати підприємницьку діяльність, зайняти частину населення, проте вона ніколи не передбачає перспективних довгострокових інвестицій у виробництво, якісного вдосконалення його технології або впровадження інновацій. Тіньовий капітал переважно працює не в сфері матеріального виробництва, а навпаки — торгово-посередницькій, кредитно-фінансовій, банківській, зовнішньоекономічній сферах, тобто там, де є можливість швидко одержати максимальний прибуток. Тому на сучасному етапі розвитку України важливою проблемою є зниження частки тіньової економіки і легалізація тіньового капіталу з метою залучення його як інвестицій в економіку держави.

Проблема з інвестиціями полягає не тільки в тому, що у підприємств немає коштів для самофінансування, але і в тому, що легальне виробництво в Україні стало невигідним з економічного погляду. Оскільки немає стимулу для відкриття або розширення виробництва, одержання легального прибутку, це й зумовлює відсутність внутрішніх інвестицій. Порушено механізм, який є двигуном ринкової економіки, не працює система інтересів, яка створює умови для виникнення конкуренції та розвитку

економіки, примушує підприємців розвивати й удосконалювати виробництво, своєчасно сплачувати податки, забезпечуючи стабільне поповнення доходної частини бюджету, а найманих працівників ефективно працювати, тим самим виробляючи вітчизняний ліквідний товар, конкурентоспроможний імпортованому із-за кордону. Серед інших явищ, які негативно впливають на інвестиційний клімат, можна назвати неурегульованість законодавчої бази, нечітку систему оподаткування, невизначеність щодо закону про право власності на землю, повільну приватизацію з її негативними наслідками, політичну нестабільність. Усе це свідчить про необхідність кардинальних змін в усіх аспектах державної політики для реального, а не декларативного створення сприятливих умов економічного розвитку.

ВИСНОВКИ

За своєю природою тіньова економіка це негативне явище, що породжує масу небажаних проявів, які деформують ринкове середовище, спотворюють відтворювальні процеси, порушують інтереси суб'єктів економіки, стримують економічний розвиток.

Між тим за певних обставин тіньова економіка стає засобом самовиживання і перешкоджає деградації суспільства, повній втраті керованості економіки.

Тому для подолання цього багатоаспектного явища потрібні виважені кроки щодо удосконалення методів регулювання економікою і створення сприятливих умов для залучення тіньової економіки до сфери легального обігу.

Механізмами детінізації на сучасному етапі можуть бути:

- реформування національної системи фінансового контролю за здійсненням протизаконної діяльності у напрямі розробки конкретних інструментів обмеження тіньових систем перерозподілу фінансових ресурсів за кожним конкретним випадком;
- формування спеціального реєстру та загального переліку декларацій із заявленими до відшкодування сумами ПДВ, які вважаються сумнівними;
- застосування мінімальних цін на високоліквідні імпортні товари (передусім підакцизні) для розрахунків і сплати податків;
- створення інституту представників митної та податкової служби в зарубіжних країнах (для обміну інформацією про оподатковування зовнішньоекономічної діяльності українських суб'єктів підприємництва);
- запровадження моніторингу за внутрішньофірмовими цінами в межах холдингових компаній;
- застосування змін в організаційній структурі державних холдингових компаній, (зокрема, позбавлення підприємств права юридичної особи) та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ореховский П.В. Статистические показатели и теневая экономика // Рос. экон. журн. — 1996. — №4. — С. 14-22.
2. Ослунд А. Рентоориентированное поведение» в российской переходной экономике // Вопр. экономики. — 1996. — №8. — С. 100-101.
3. Прилипко Ю. Моніторинг стану тіньового сектора економіки України та його впливу на основні макроекономічні показники / Економ. часоп.-XXI. — 2002. — №5. — С.16-18.
4. Косалс Л. Теневая экономика как особенность российского капитализма // Вопр. экономики. — 1998. — №10. — С. 76-77.
5. Пасхавер А. Теневая экономика Украины в переходном периоде // Украина — Бизнес. — 1996. — №35. — 12 сент.
6. Пасхавер О. Україна в лещатах тіньової економіки. // Закон і бізнес. — 1997. — №15. — 9 квіт.
7. Пасхавер О. Тіньова економіка врятувала Україну від голоду // Галицькі контракти. — 1996. — №33. — С. 19-20.
8. Квасов С.А. Організаційно-економічний механізм виявлення та попередження тіньової діяльності. — дис. к.е.н. — Київ, 2005.